

Het ontstaan van de twaalfde-eeuwse Vlaamse stadskeuren

door

J.W.J. BURGERS¹

De vervaardiging van de Nederlandstalige oorkonde van mei 1249, waarschijnlijk door Gozewijn de klerk van de schepenbank van Bochoute, mag dan voor ons reden zijn tot herdenking, in de tijd zelf zal de gebeurtenis waarschijnlijk weinig opzien hebben gebaard. Niet alleen zou het erg toevallig zijn als juist deze bewaard gebleven oorkonde inderdaad de eerste in de volkstaal was die Gozewijn had vervaardigd (hij wordt vanaf 1245 genoemd als klerk), maar bovendien was men toen waarschijnlijk allang gewend aan de aanblik van het geschreven Nederlands. Maurits Gysseling heeft in twee artikelen het vroegste gebruik van de volkstaal behandeld, en daarin aangetoond dat in Vlaanderen al in de twaalfde, mogelijk al in de elfde eeuw Nederlandse literaire handschriften in omloop zijn geweest, hoewel van die handschriften geen snippetje perkament bewaard is gebleven. Voor wat betreft de ambtelijke bescheiden constateerde Gysseling dat die vanaf het tweede kwart van de dertiende eeuw soms in het Nederlands waren opgesteld, maar juist vanwege het feit dat vóór die tijd geen oorkonden en dergelijke zijn overgeleverd, achtte hij het onwaarschijnlijk dat ze eerder al werden vervaardigd. Gysseling schatte namelijk de overlevingskans van oorkonden aanzienlijk hoger in dan die van literaire handschriften, en het ontbreken in de twaalfde eeuw van Nederlandse oorkonden woog voor hem dus zwaarder dan het ontbreken van Nederlandse literaire teksten. Het gebruik van de volkstaal in ambtelijke bescheiden verspreidde zich over de Nederlanden van het zuidwesten naar het noordoosten: al aan het einde van de twaalfde eeuw werden er oorkonden in het Frans geschreven, vervolgens begon in Vlaanderen de oorkondenvervaardiging in het Nederlands, waarna Holland volgde, terwijl pas in de loop van de veertiende eeuw in het noorden en het oosten van het huidige Nederland het Latijn in de stukken

1. Ik dank dr. J.G. Kruisheer voor zijn kritische opmerkingen bij een eerste versie van dit artikel.

werd ingeruild voor de volkstaal. Voorts constateerde Gysseling dat de vroegste ambtelijke bescheiden in het Nederlands in de grote steden werden vervaardigd, met name in Gent, en dat het veelal teksten van legislatieve aard betreft: statuten, keuren, enzovoort².

In de afgelopen jaren heeft verder onderzoek naar het ontstaan van de Hollandse en Zeeuwse ambtelijke teksten Gysselings constatering bevestigd maar ook gecorrigeerd. Zo bleek dat de invoering van het Nederlands in de oorkonden in Holland en Zeeland, beginnend vanaf de jaren zestig van de dertiende eeuw en in de jaren negentig vrijwel voltooid, zich inderdaad van zuid naar noord verspreidde en dat het vooral de steden (met name Middelburg en Dordrecht) waren die daarbij voorop liepen³. Een wezenlijke aanvulling op dit beeld leverde Jaap Kruisheer met zijn diepgaande onderzoek naar het ontstaan van de stadskeuren in Holland en Zeeland. Hij toonde aan dat het de stedelingen zelf waren die die teksten opstelden, waarbij men in Holland in de jaren veertig van de dertiende eeuw nog het Latijn hanteerde. In Zeeland evenwel werden de stedelijke rechtsregels al in de eerste helft van de eeuw in de volkstaal opgesteld; in Middelburg zijn dergelijke Nederlandse teksten al aan het einde van de twaalfde eeuw aantoonbaar⁴. Later onderzoek bevestigde deze vroege ontwikkeling van een schriftwezen in de volkstaal in de Zeeuwse steden; zo moet al vanaf de jaren veertig van de dertiende eeuw in Middelburg een Nederlandstalig register zijn bijgehouden waarin de vonnissen van de schepensbank werden opgetekend⁵. Bovendien blijkt dat de Zeeuwse

2. M. Gysseling, 'De aanvang van de Middelnederlandse geschreven literatuur', in: *Verlagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde* (nieuwe reeks) 1968, 132-144. Dez., 'De invoering van het Nederlands in ambtelijke bescheiden in de dertiende eeuw', in: *Verlagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde* (nieuwe reeks) 1971, 27-35, in een Duitse vertaling herdrukt als 'Die Einführung des Niederländischen als amtliche Sprache im 13. Jahrhundert', in: *Neerlandica Manuscripta. Essays presented to G.I. Liefstinck*, Amsterdam 1976 (Litterae textuales 3), 9-14.

3. J.W.J. Burgers, 'De invoering van het Nederlands in de dertiende-eeuwse documentaire bronnen in Holland en Zeeland', *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 112 (1996), 129-150.

4. J.G. Kruisheer, 'Het ontstaan van de oudste Zeeuwse stadsrechoorkonden', in: *Ad fontes. Opstellen aangeboden aan prof. dr. C. van de Kieft ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar in de middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam*, Amsterdam 1984, 275-304. Dez., *Het ontstaan van de stadsrechoorkonden van Haarlem, Delft en Alkmaar*, Amsterdam/Oxford/New York 1985 (Verhandeling der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde, nieuwe reeks, 130).

5. E.C. Dijkhof, 'Zegelen in Middelburg. Beoorkonding, bezegeling en institutionele ontwikkeling in Middelburg in de dertiende en het eerste kwart van de veertiende eeuw', in: *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* 1992, 57-87.

landkeur, die slechts is overgeleverd in versies van 1256 en 1290, al in zijn eerdere stadia, te dateren op 1227, 1217 en 1167, in het Nederlands was opgesteld⁶.

In de tweede helft van de twaalfde eeuw werden er in Zeeland dus al ambtelijke teksten in het Nederlands geschreven. Dit feit roept de vraag op hoe het in dit opzicht in Vlaanderen was gesteld. We zagen immers dat de invoering van de geschreven volkstaal in ambtelijke stukken een zuid-noord-richting vertoonde, en men zou dus verwachten dat men in Zeeland later tot het gebruik van het Nederlands zou zijn overgegaan dan in Vlaanderen, temeer wanneer men in aanmerking neemt dat Vlaanderen, en dan met name de grootste Vlaamse steden, in de twaalfde eeuw economisch-demografisch en cultureel veel verder waren in hun ontwikkeling dan bijvoorbeeld Middelburg, de eerste stad van Zeeland. Een antwoord op die vraag zou gevonden kunnen worden in het ontstaan van de Vlaamse legislatieve teksten bij uitstek, de stadskeuren van de twaalfde eeuw. Het is dus zaak die keuren aan een diplomatisch onderzoek te onderwerpen zoals Kruisheer dat heeft gedaan voor de Zeeuwse en Hollandse teksten. Het volgende wil daartoe een eerste aanzet zijn.

Alvorens de Vlaamse stadskeuren te bezien, moeten we kort stilstaan bij de manier waarop Kruisheer tot zijn conclusies kwam⁷. Die conclusies volgen namelijk niet direct uit zijn materiaal, want de oudste Zeeuwse stadskeuren zijn slechts in Latijnse versies overgeleverd, de allervroegste zelfs helemaal niet. De eerste originele keur in de volkstaal is de Middelburgse van 1254; de keur van Zierikzee van 1248, die slechts in afschriften bewaard is gebleven, was vermoedelijk eveneens in het Nederlands uitgevaardigd. Vergelijking van de overgeleverde versies, zowel de Latijnse als de Nederlandse, van de dertiende-eeuwse keuren van Middelburg, Zierikzee, Westkapelle en Domburg, leerde Kruisheer dat alle direct of indirect afstamden van de Middelburgse keur van 1217. Al in die keur van 1217 is expliciet sprake van de optekening

6. J.G. Kruisheer, *Het ontstaan van de dertiende-eeuwse Zeeuwse landkeuren. Met een teksteditie van de keur van Floris de Voogd (1256) en van de keur van graaf Floris V (1290)*, Hilversum 1998 (Middeleeuwse studies en bronnen 63). Voor een overzicht van de ontwikkeling van het schriftwezen in Holland en Zeeland zie J.W.J. Burgers, E.C. Dijkhof en J.G. Kruisheer, 'De doordringing van het schrift in Holland en Zeeland in de tweede helft van de dertiende eeuw', in: D.E.H. de Boer, E.H.P. Cordfunke en H. Sarfatij (red.), *Wi Florens... De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de dertiende eeuw*, Utrecht 1996, 191-211.

7. Voor het volgende: Kruisheer, 'Zeeuwse stadsrechtsoorkonden'.

van het stedelijke recht. Die optekening nu zal in het Nederlands zijn geschied, want de Latijnse versie van de artikelen geeft soms onbeholpenheden te zien, die het gevolg zijn van onwennigheid van een vertaler met de juridische terminologie. Zo geeft deze het woord 'scult' in één en hetzelfde artikel eerst correct weer met 'debitum' en vervolgens onjuist met 'emendatio'. Gezien de verspreiding van de tekstvarianten in de latere afschriften en bewerkingen, moet de 'oerversie' van de Nederlandse keur van 1217 een ontwerp tekst, een kladversie, zijn geweest, die oorspronkelijk in een stadsboek was genoteerd. In dat boek werden de lokale rechtsregels opgeschreven, die in de dagelijkse praktijk van bestuur en rechtspraak werden toegepast, en die steeds werden aangevuld met nieuwe artikelen. Zo zijn de aanvullingen van de Middelburgse keur na 1217 te volgen in de latere keuren. Bovendien is in die keur van 1217 eveneens een ouder substraat te traceren, dat via tekstinwendige aanwijzingen is te dateren tijdens (de laatste jaren van) de regering van graaf Floris III (1156–1190). De genoemde toevoegingen in de rechtsregels kwamen direct voort uit de dagelijkse juridische praktijk, zoals ook blijkt uit het ad-hockarakter van de artikelen, en de levendige, als het ware uit het leven gegrepen beschrijving van de diverse overtredingen en hun sancties. Herhaaldelijk treft men artikelen die zijn geformuleerd als: 'Wie bij vonnis van schepenen verbannen is en bij iemand in Walcheren onderdak krijgt, wanneer degene die hem onderdak verleent daarvan door drie schepenen schuldig wordt bevonden, dan moet deze de graaf 10 pond en de stad 1 pond boete betalen, en bovendien de schuld van de verbannene'⁸. De jurisprudentie werd blijkbaar steeds uitgebreid naar aanleiding van reële gevallen. Een bewijs van het in de stad zelf ontstaan van de rechtsregels vond Kruisheer ten slotte in de omstandigheid dat in de uitgevaardigde oorkonden in het protocol en eschatocol – de standaardzinnen die de oorkonde openen en afsluiten – de oorkonder, de graaf, zoals gebruikelijk in de eerste persoon wordt genoemd, terwijl in de eigenlijke bepalingen over hem in de derde persoon wordt gesproken. De opsteller van de oorkondentekst begon en eindigde dus met de oorkonder handelend op te voeren, in subjectieve stijl, maar bij de redactie van de bepalingen van de keur schreef hij gewoon de door de stedelingen opgestelde tekst over, waarin naar de graaf natuurlijk in objectieve stijl wordt verwezen. De Zeeuwse stadsrechtsoorkonden zijn dus, zoals Kruisheer stelt, 'moment-

8. Kruisheer, 'Zeeuwse stadsrechtsoorkonden', 290.

opnamen uit een min of meer doorlopend codificatieproces', een proces dat binnen de stad onafhankelijk van de landsheer plaats had, zoals valt af te leiden uit het gebruik van de landstaal, de beeldende trant van formuleren en de objectieve stijl van aanduiding van de landsheer, en voorts ook uit de aanwezigheid in de stadsarchieven van de redactionele voorstadia van de uitgevaardigde teksten⁹.

We gaan nu naar de Vlaamse stadskeuren van de twaalfde eeuw¹⁰. Deze zijn de afgelopen decennia gelukkig al herhaaldelijk voorwerp van onderzoek geweest; we kunnen met name wijzen op de studies van Raoul van Caenegem, en op de gestaag vorderende editie van de Vlaamse grafelijke oorkonden door achtereenvolgens Vercauteren, Prevenier, en De Hemptinne en Verhulst¹¹. Jammer genoeg hebben die moderne uitgevers de Middelnederlandse versies van de keuren niet in hun edities afgedrukt, zodat vergelijking met Latijnse teksten niet zonder meer mogelijk is. Van verschillende steden zijn meerdere keuren bekend, waarbij de overlevering soms bijzonder compleet is, dan weer meer lacuneus, zoals in het geval van de Zeeuwse keuren. We stellen ons nu eerst de vraag, in hoeverre deze Vlaamse keuren in de steden zijn ontstaan, en vervolgens of deze teksten, die alle zijn overgeleverd in de vorm van Latijnse oorkonden, in eerste instantie in het Nederlands zijn opgesteld, zoals in Zeeland het geval was.

In een aantal gevallen lijken Vlaamse stadskeuren tot stand gekomen op initiatief van de graaf. Die teksten zullen tevens zijn opgesteld door het personeel van de vorst, eventueel in overleg met de stedelingen. Dit geldt met name voor de zogenoemde 'Grote Keure', waarmee de machtige graaf Filips van de Elzas tussen 1165

9. Kruisheer, 'Zeeuwse stadsrechtsoorkonden', 300.

10. Een fundamenteel overzicht geeft R.C. van Caenegem, 'Coutumes et législation en Flandre aux XIe et XIIe siècles', in: *Vrijheden in de stad en op het platteland van de XIe tot de XIVe eeuw*, Brussel 1968 (Historische Uitgaven in-8o 19), 245-279. Een bredere schets in R. van Uytven, 'Het stedelijk leven in de 11e-14e eeuw', in: D.P. Blok e.a. (red.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden II*, Haarlem 1982, 187-253, i.h.b. 213-220. Voor het begrip van de juridische inhoud van de keuren zie het standaardwerk van R.C. van Caenegem, *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw*, Brussel 1954 (Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren 19).

11. F. Vercauteren (ed.), *Actes des comtes de Flandre, 1071-1128*, Bruxelles 1938; W. Prevenier (ed.), *De oorkonden der graven van Vlaanderen (1191 - aanvang 1206)*, 3 dln., Brussel 1964-1971; Th. de Hemptinne en A. Verhulst (ed.), *De oorkonden der graven van Vlaanderen (juli 1128 - september 1191)*, 2 dln., bnd. I: *Regering van Diederik van de Elzas (juli 1128 - januari 1168)*, Brussel 1988 (Koninklijke Academie van België. Koninklijke Commissie voor Geschiedenis. Verzameling van de akten der Belgische vorsten [1], 5, 6). De studies van Van Caenegem komen hierna ter sprake.

en 1177 aan alle grote steden van zijn land een uniform stelsel van rechtsregels oplegde¹². In die oorkonden zal de redactionele inbreng van de stedelingen minimaal zijn geweest. Datzelfde geldt waarschijnlijk ook voor de keur uit 1163 van graaf Filips voor Nieuwpoort, de juist door hem nieuw gestichte stad. Dat de tekst van het stadsrecht mogelijk door personeel van de graaf is opgesteld, blijkt uit het feit dat in het gehele stuk de oorkonder in de eerste persoon wordt genoemd, en de stedelingen in de derde persoon¹³.

Bij veel keuren ligt de situatie evenwel anders. In dit kader is het niet doenlijk ze alle uitvoerig te behandelen, ook al omdat ze vaak gebrekkig zijn overgeleverd en veelal nog onvoldoende zijn bestudeerd. We zullen er daarom enkele kort de revue laten passeren, maar eerst wat langer stilstaan bij de stadsrechten van twee steden, Geraardsbergen en Sint-Omaars, waarvoor de situatie om uiteenlopende redenen gunstiger is dan elders.

De stad Geraardsbergen is tussen 1067 en 1079 gesticht door graaf Boudewijn VI, en groeide in de tweede helft van de twaalfde eeuw uit tot een werkelijke stad. Overgeleverd zijn twee late keuren, die al in 1941 voortreffelijk zijn uitgegeven en bestudeerd door Frans Blockmans¹⁴. De eerste keur is in 1190 uitgevaardigd door graaf Filips van de Elzas, de tweede, die niet is gedateerd, door Boudewijn IX, tussen 1195 en 1202¹⁵. Beide keuren zijn slechts bekend uit latere afschriften en uit vijftiende-eeuwse vertalingen¹⁶. Wanneer we de twee keuren vergelijken, dan blijkt dat de tweede, die van Boudewijn IX dus, op een aantal plaatsen licht is omgewerkt. Dat is waarschijnlijk gebeurd door de klerk die de redactie van de uitgevaardigde oorkonde voor zijn rekening nam, en die in het protocol en eschatocol graaf Boudewijn in de eerste persoon opvoerde. Afgezien van de wijzigingen in protocol en eschatocol is

12. Over de keuren van Filips van de Elzas zie H. van Werveke, *Een Vlaamse graaf van Europees formaat. Filips van de Elzas*, Haarlem 1976, 70-75. Over de Grote Keure, incl. editie: R.C. van Caenegem en L. Milis, 'Kritische uitgave van de "Grote Keure" van Filips van de Elzas, graaf van Vlaanderen, voor Gent en Brugge (1165-1177)', in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis* 143 (1977), 207-257.

13. De Hemptinne en Verhulst, *Oorkonden*, nr. 222.

14. Fr. Blockmans, 'De zogenaamde stadskeure van Geraardsbergen van tusschen 1067 en 1070', in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis* 106 (1941), 1-93. De keur van Boudewijn IX is eveneens uitgegeven in Prevenier, *Oorkonden*, nr. 218.

15. Blockmans meende dat de keur van Boudewijn IX waarschijnlijk in 1201 is uitgevaardigd, maar Prevenier, *Oorkonden*, nr. 218, dateert het stuk op goede gronden tussen 17 december 1195 en 14 april 1202.

16. Die vertalingen zijn naar een dertiende-eeuws vidimus van de keuren, en dus zeker secundair (Blockmans, 'Stadskeure Geraardsbergen', 6-7); het Nederlands ervan is bovendien overduidelijk gemodelleerd naar het Latijn.

ten opzichte van de keur van 1190 één belangrijke verandering te constateren: er zijn twee nieuwe artikelen toegevoegd, betreffende eigendom en schulden van burgers (artikelen 7a en b). Deze bepalingen zullen binnen de stad zelf zijn opgesteld, zoals blijkt uit het feit dat de graaf er in de derde persoon wordt genoemd, en ook uit het beschrijvende karakter van de artikelen. Zie bijvoorbeeld artikel 7b: 'Item, si quis burgensi debitum suum solvere noluerit, quod scabinis notum fuerit, auxilio *comitis* et potestate compellatur ei satisfacere' (Wanneer een burger zijn schuld niet wil betalen, en dat ter kennis van schepenen komt, zal hij met de hulp en de macht van de graaf worden gedwongen die schuld te voldoen). De stedelingen hebben dus ná 1190 deze bepalingen toegevoegd aan hun lokale rechtsoptekening, en die zijn in de circa 1201 uitgevaardigde keur overgenomen.

Ook over het ontstaan van de eerste keur, van 1190, is iets te zeggen. Blockmans kon na nauwkeurige inhoudelijke analyse van de bepalingen aannemelijk maken dat ze niet in één keer zijn opgetekend, maar dat de tekst van de keur geleidelijk is ontstaan. Kort samengevat komt het erop neer dat de artikelen 1-3 waarschijnlijk dateren van de tijd van de stadstichting, rond 1070 derhalve, en dat de volgende artikelen latere aangroeisels zijn, die dan in de volgorde van optekening zullen zijn toegevoegd. De artikelen 4-6 stammen, gezien hun overeenkomst met gelijksoortige bepalingen in de keur van Sint-Omaars uit 1128, mogelijk uit de eerste helft van de twaalfde eeuw, de artikelen 7-11 dan uit de tijd van Filips van de Elzas, die uiteindelijk de keur verleende waarin alles werd opgetekend. Blockmans vermoedt dat al vóór 1190 ooit een nu verloren keur uitgevaardigd moet zijn geweest, en dat kort voor 1070 de allereerste vrijheid mondeling zal zijn verleend, misschien gesteund door een *notitia*. Naar analogie van de Zeeuwse stadskeuren kunnen we die conclusie aanvullen met de logische veronderstelling dat het de stedelingen zelf waren die hun lokale recht in opeenvolgende stadia uitbreidden, en daarvan ter plaatse optekening moeten hebben bijgehouden. Ook in dit geval wordt zulks weer bevestigd door de descriptieve aard van de bepalingen en door het feit dat de graaf, de enkele keer dat die voorkomt, in de derde persoon wordt genoemd (artikelen 10 en 11).

Een dergelijke stapsgewijze uitbreiding van stedelijk recht gedurende de twaalfde eeuw is goed te volgen in het geval van Sint-Omaars, de volgende stad die we wat uitvoeriger zullen behandelen. Van deze plaats zijn de keuren uitzonderlijk intact overgeleverd: we hebben stadskeuren van 1127, 1128, 1164 (twee stuks) en 1198, alle

in origineel¹⁷. Op 14 april 1127 verleende de nieuwe graaf Willem Clito, die steun onder het volk zocht, aan de burgers van Sint-Omaars een uitvoerige keur, waarin hij hun vergaande concessies deed en ook een aantal stedelijke rechtsregels vastlegde¹⁸. De graaf wordt steeds in de eerste persoon genoemd, ook in de bepalingen betreffende het stedelijk recht¹⁹. De tekst van de keur is waarschijnlijk tijdens onderhandelingen tussen graaf en burgers vastgesteld²⁰, maar in de uiteindelijke redactie is de eventuele schriftelijke inbreng van de burgers niet direct herkenbaar. Mogelijk heeft de klerk die de oorkonde opstelde de gehele tekst geüniformeerd.

Een jaar later was het graaf Diederik van de Elzas die steun nodig had. Ook hij verleende een keur aan de burgerij van Sint-Omaars, op 22 augustus 1128²¹. In dit stuk wordt de keur van het jaar ervoor grotendeels letterlijk overgeschreven, met verandering natuurlijk van protocol en eschatocol. Enkele kleine aanpassingen aan de nieuwe situatie zijn wel uitgevoerd, door het schrappen van een paar artikelen²². Eén artikel (nr. 13) is gewijzigd en ook verplaatst: het is nu achteraan gezet, en wordt onmiddellijk gevolgd door een nieuw artikel over de grafelijke tol en door vijf nieuwe, gedetailleerde bepalingen betreffende het erfrecht zoals dat geldt voor de burgers van de stad. In deze cluster toegevoegde bepalingen zien we een duidelijke stijlbreuk: hier, en ook in het gewijzigde artikel 13 over de munt, wordt de graaf ineens in de derde persoon genoemd. Dat geldt ook voor een aan het slot ingevoegde bepaling, waarin wordt gestipuleerd dat de graaf, wanneer hij zich niet mocht houden aan de door hem verleende keur, door de edelen van het graafschap gedwongen zal worden tot handhaving ervan. Voorts merken we op dat de toegevoegde bepalingen omtrent het erfrecht sterk de descriptieve stilistische kenmerken van ad-hocjurisdictie vertonen. Opnieuw moeten we constateren dat de burgers enkele nieuwe bepalingen van het stedelijk recht, die zij blijkbaar al op schrift hadden staan, hebben overgelegd, waarna zij door de klerk die de oorkonde redigeerde ongewijzigd zijn overgenomen.

17. Over Sint-Omaars en de keuren zie A. Derville, *Saint-Omer des origines au début du 14e siècle*, Lille 1995, 95-110. Volgens een persoonlijke mededeling van prof. dr. R.C. van Caenegem was het origineel van 1198 enige tijd geleden zoek.

18. Vercauteren, *Actes*, nr. 127.

19. Dat zijn artikelen 2, 3, 8, 14, 15 en 19; de graaf wordt daarin genoemd in 3 en 19.

20. Vercauteren, *Actes*, 294.

21. De Hemptinne en Verhulst, *Oorkonden*, nr. 2.

22. Artikelen 7, 10, 11 en 16 (volgens de telling van Vercauteren, *Actes*, nr. 127).

Deze keur van 1128 werd op 22 januari 1164 bevestigd door graaf Filips van de Elzas, waarbij de tekst van de artikelen woordelijk werd overgenomen, afgezien van de bepaling over ingrijpen van de edelen bij woordbreuk door de graaf²³. Nog in hetzelfde jaar 1164 vaardigde Filips een tweede keur uit voor Sint-Omaars, waarbij de tekst van januari van dat jaar nogmaals werd gekopieerd, nu evenwel met aanvulling van een groot aantal nieuwe artikelen²⁴. De artikelen 1-15 zijn precies gelijk als tevoren, dan volgen de nieuwe bepalingen 16-51, waarna de bepalingen 52-55 weer woordelijk identiek zijn aan de artikelen 16-20 van januari. Opnieuw is het duidelijk dat de toegevoegde bepalingen grotendeels uit de koker van de burgerij stammen. Al in het eerste nieuwe artikel 16 wordt de graaf in de derde persoon genoemd, terwijl er tevens het woord 'wij' wordt gebruikt, waarmee de burgers zichzelf in de eerste persoon ten tonele voeren: 'Quod si forte, nobis improvisus, fuga succurente, discesserit, mansiones ipsius diruentur, reliqua omnia comitis erunt' (Wanneer [een gevangen moordenaar], omdat *wij* niet opletten, alsnog de vlucht neemt, zullen zijn huizen worden verwoest en zullen al zijn overige eigendommen aan *de graaf* toevallen). Duidelijk is ook weer het ad-hockarakter van de bepaling, blijkbaar ooit opgesteld naar aanleiding van zo'n geval. In de overige nieuwe bepalingen, die grotendeels het intern-stedelijk recht betreffen, wordt de graaf eveneens in de derde persoon genoemd, als hij al wordt vermeld; vaak heeft hij met de zaken niets van doen. Uitzondering vormen evenwel de artikelen 35-36, 48, 50 en 51, waar we een wetgever in de eerste persoon enkelvoud zien, blijkbaar de graaf: 'Statuo...' (*Ik bepaal dat...*). De landsheer treedt hier handelend op omdat hij belooft zich bij onenigheid over de keur te onderwerpen aan uitspraak van de schepenen en de gezworenen van de burgers (artikel 51), omdat de verhoudingen tussen burgers en niet-burgers worden geregeld (artikelen 35, 36, 50), en omdat hij ingrijpt bij bestraffing van gezworenen, die immers zichzelf niet kunnen berechten. Bij dit alles spreekt hij de stedelingen herhaaldelijk in de tweede persoon meervoud aan, en maakt hij uitdrukkelijk het voorbehoud 'si placet vobis' (artikel 48: als het jullie aanstaat). Deze artikelen zijn in overleg tussen graaf en burgerij tot stand gekomen, zoals fraai blijkt uit de bewoording van art. 35, dat begint met 'Praeterea statuo...' (Voorts bepaal *ik* – dat is de graaf – dat...), en dat afsluit met het

23. De Hemptinne en Verhulst, *Oorkonden*, nr. 231.

24. De Hemptinne en Verhulst, *Oorkonden*, nr. 233. Over de reden waarom kort na elkaar twee keuren zijn uitgevaardigd zie Derville, *Saint-Omer*, 95.

voorbehoud 'Ab hac tamen lege excipimus...' (Op deze wet maken *wij* – dat zijn de burgers – evenwel de volgende uitzondering...). Afgezien van deze grafelijke toevoegingen moeten de overige nieuwe artikelen weer in de stad zijn opgesteld, waarna ze ongewijzigd in de oorkonde zijn opgenomen.

De laatste stadskeur van Sint-Omaars, in 1198 uitgevaardigd door graaf Boudewijn IX, is met aanpassing van protocol en eschatocol exact gelijk aan die van januari 1164²⁵. Deze tekst zegt ons dus verder niets over de lokale optekening van de rechtsregels in de stad, maar de eerder genoemde maken duidelijk dat in de jaren 1128–1164 de burgers zeker op dat terrein actief zijn geweest. Overigens zijn er ook andere aanwijzingen in die richting, los van de keuren. Men zie de oorkonde van 1151 waarin Filips van de Elzas aan Sint-Omaars de grond schenkt waarop de gildehal staat²⁶. In dit stuk, waarin de oorkonder zoals gebruikelijk handelend optreedt in de eerste persoon enkelvoud, zijn na de eigenlijke schenking enkele nadere bepalingen opgenomen over het lokale marktrecht, met daarin de zinsnede 'Illud quoque addimus' (Hieraan voegen *wij* ook toe...). Die 'wij' moeten weer de burgers zijn, die de betreffende bepalingen zullen hebben opgesteld, waarna ze in de grafelijke oorkonde zijn opgenomen. Een nog vroegere optekening van lokale regels in Sint-Omaars is voorts verondersteld door Alain Derville, die betoogde dat de verordeningen van het plaatselijke koopmansgilde, overgeleverd in een kopie uit 1318, deels al in de jaren 1070–1100 moeten zijn opgesteld²⁷.

Net zoals later het geval was in de Zeeuwse steden, hebben de burgers van Geraardsbergen en Sint-Omaars dus in de twaalfde eeuw zelf optekening bijgehouden van de eigen rechtsregels. Van die optekeningen is niets bewaard gebleven, maar in de stadskeuren hebben we de neerslag ervan gezien. Het ligt in de rede dat in de andere Vlaamse steden de situatie overeenkomstig zal zijn geweest. Hier ontbreekt de ruimte om alle stadskeuren gedetailleerd te behandelen, maar enkele voorbeelden mogen die stelling illustreren. Zo werd waarschijnlijk in 1163 een keur aan Atrecht verleend, maar die tekst is niet in de vorm van een grafelijke oorkonde, en mogelijk nooit als zodanig uitgevaardigd²⁸. Na het opschrift 'Talis est lex et consuetudo quam cives Attrebatenses tenent' (Zodanig zijn recht en

25. Prevenier, *Oorkonden*, nr. 87.

26. De Hemptinne en Verhulst, *Oorkonden*, nr. 132.

27. Derville, *Saint-Omer*, 95-97.

28. De Hemptinne en Verhulst, *Oorkonden*, nr. 214.

gewoonte die de burgers van Atrecht houden) volgen de bepalingen, waarin zowel de graaf als de burgers in de derde persoon worden genoemd, op één – veelzeggende – uitzondering na: in artikel 8 is sprake van een verdeling van een bepaalde boete ‘sicut nos dicemus’ (zoals *wij* – de burgers – zullen zeggen). De burgers hebben deze tekst blijkbaar opgesteld²⁹. In de oorkonde waarin graaf Boudewijn VII in 1114 de burgers van Ieper het voorrecht verleende binnen hun jurisdictie (‘infra jus’) het gerechtelijk duel en de vuur- en waterproef te vervangen door vrijpleiting door middel van een eed met eedhelpers, staat de graaf in de *intitulatio* zoals gewoonlijk in de eerste persoon (‘Ego Baldewinus’), maar in de boetebepaling staat dat ‘de graaf’, in de derde persoon, drie pond zal krijgen bij overtreding van de bepalingen³⁰.

We hebben het tot nu toe slechts over door de vorst uitgevaardigde stadskeuren gehad, maar we kennen ook voorbeelden van stedelijke voorrechtverleningen door een andere stadsheer dan de graaf. Zo verleende Boudewijn, heer van Pas-en-Artois, in 1207 een vrijheid aan de stad Pas met betrekking tot de rechtsgeldigheid van voor de magistraat gepasseerde overeenkomsten³¹. In de aanhef en het slot van de oorkonde, in de *intitulatio* en *corroboratio*, staat Boudewijn in de eerste persoon (‘Ego B. dominus de Pas... Hoc ego juravi...’), maar in de bepaling zelf in de derde persoon: ‘Clamore autem facto coram preposito vel domino de Pas’ (Wanneer er echter [over de bepalingen van de keur] geklaagd wordt bij de proost of bij de heer van Pas...). Ook hier wijst de wisseling van subjectieve en objectieve aanduiding van de heer dus op opstelling van de bepalingen door de burgers zelf. Overigens ligt bij dergelijke ‘lokale’ voorrechtverleningen vervaardiging ter plaatse toch al meer voor de hand dan in het geval van grafelijke oorkonden; zo dadelijk zullen we bij nog een dergelijke door een lokale heer uitgevaardigde keur hetzelfde zien³².

29. Het gebruik van de tegenwoordige tijd in het opschrift (‘tenent’) duidt er voorts op dat hier een bestaande situatie wordt vastgelegd, en niet een nieuwe toestand wordt geschapen. In dat laatste geval zou waarschijnlijk de toekomstige tijd zijn gebruikt, of een constructie met ‘moeten’.

30. Vercauteren, *Actes*, nr. 79.

31. G. Espinas, *Recueil de documents relatifs à l'histoire du droit municipal en France, des origines à la Révolution*. Artois, III, Paris 1943, nr. 611.

32. Van Caenegem, ‘Coutumes’, 269-279, telt in de 12de eeuw zeven stadskeuren door lokale heren: nrs. 2 (Pamele, 1096-1110), 15 (Oppy, 1161), 22 (Pamele, 1166), 23 (Aalst, 1145-1166), 24 (La Bassée, vóór 1169-1174), 33 (Pas-en-Artois, 1184, 1188), 44 (Ten Hamer, 1193).

Dat dergelijke wisselingen in de stijl van benoemen van de oorkonder overigens ook tegen het taalgevoel van de twaalfde-eeuwse klerken konden ingaan, bewijst een in origineel overgeleverde oorkonde uit 1160 waarin Diederik van de Elzas samen met zijn zoon Filips aan de burgers van Berquin en Steenwerck dezelfde privileges verleent als hun eerder waren geschonken door graaf Robrecht II; de bepalingen daarvan worden in het stuk herhaald³³. In die artikelen werd aan de graven Diederik en Filips aanvankelijk in de derde persoon enkelvoud gerefereerd, natuurlijk in navolging van de *Vorlage*, maar in tweede instantie veranderde de scribent van de oorkonde die objectieve stijl enkelvoud in de subjectieve stijl meervoud waarmee de tekst ook begint: hij radeerde de woorden 'comes' en het daarop terugslaan 'eius' en verving die door de woorden 'nos' en 'noster'. Wellicht werd in dit geval niet alleen vanwege de wisselingen van objectieve en subjectieve stijl besloten tot correctie van de tekst, maar ook of misschien juist vanwege de wisselingen van enkelvoud en meervoud. Hoe dan ook, het is zeker dat de oorkonde van 1160 was gebaseerd op een tekst waarin over de graaf in de derde persoon werd gesproken, dus weer op een waarschijnlijk in de stad ontstane tekst³⁴.

Als we alles overzien is de conclusie onontkoombaar: gedurende de twaalfde, en waarschijnlijk zelfs al in het laatste kwart van de elfde eeuw, werden in de Vlaamse steden, de grote zowel als de kleine, de eigen rechtsregels op schrift gesteld. Wanneer het stedelijk recht door de heer werd gecodificeerd in de vorm van een keur, werden die teksten overgelegd, waarna ze in de stadsrechoorkonde werden overgenomen. De steden zullen dus codices of rollen hebben bezeten, waarop de jurisprudentie werd opgeschreven en waarin in de loop van de tijd steeds aanvullingen werden genoteerd; juist het ad-hoc-'klad' karakter van dergelijke bescheiden zal er debet aan zijn dat ze niet zijn overgeleverd. Dat in de twaalfde eeuw dergelijke tekstverzamelingen inderdaad bestonden, blijkt trouwens incidenteel uit de bronnen. Indirect is dat het geval in de Henegouwse stad Valenciennes, waar al in het begin van de twaalfde eeuw een stadsboek in gebruik moet zijn geweest. In 1114 verleende graaf Boudewijn namelijk een vrijheid aan de stad, maar er is een langere

33. De Hemptinne en Verhulst, *Oorkonden*, nr. 189.

34. Mogelijk diende de oorkonde van graaf Robrecht als *Vorlage* (zie Vercauteren, *Actes*, XXXV, nr. 10); Van Caenegem, 'Coutumes', 270, nr. 4, acht het waarschijnlijker dat Robrecht die eerdere keur slechts mondeling heeft verleend. Wanneer dat laatste het geval is, dan is de oorkonde van 1160 direct gebaseerd op een stedelijke tekst.

versie van die tekst bewaard gebleven, een vertaling in het Frans uit 1275. Die vertaling was gebaseerd op een Latijnse tekst die, zoals de uitgevers van de keur, Godding en Pycke, aannemelijk hebben gemaakt, ouder is dan de in 1114 uitgevaardigde versie. Die langere tekst moet teruggaan op een stadsboek, in de woorden van Godding en Pycke een 'exemplaire de travail'. Dezen trokken uit de tekstoverlevering van de keur van Valenciennes dus dezelfde conclusie als Kruisheer later deed in het geval van de Zeeuwse steden³⁵. Dat genoemde keur in de stad Valenciennes zelf was opgesteld, blijkt opnieuw uit de vermelding daarin van de graaf in de derde persoon, en in artikel 54 daarentegen de zinsnede 'in medio ville nostre' (midden in onze stad); ook hier zien we de burgers zelf weer aan het woord. Een directe vermelding van een stadsboek vinden we in 1166, wanneer we in een oorkonde horen van een stedelijk register in de stad Pamele bij Oudenaarde; er is dan sprake van 'matricula de Pamele' waarin burgers werden ingeschreven³⁶.

Nu dan moet de tweede vraag worden beantwoord: in welke taal waren die Vlaamse stedelijke optekeningen oorspronkelijk gesteld, in het Latijn of in de volkstaal? Aan de hand van de tot nu toe behandelde teksten kan op die vraag geen zeker antwoord worden gegeven, aangezien een vergelijking tussen Nederlandse en Latijnse versies, zoals Kruisheer deed in het geval van de Zeeuwse keuren, hier niet mogelijk is. Van de genoemde keuren zijn ofwel geen volkstalige versies bewaard gebleven, zoals in Sint-Omaars, ofwel aantoonbaar latere vertalingen, zoals bij Geraardsbergen en Valenciennes³⁷. Toch is het niet zo dat sporen van legislatieve teksten in de volkstaal geheel ontbreken. Men zie het geval van La Bassée, dat in 1193 een vidimus ontving van heer Jan I, waarin een ouder privilege van een vroegere heer van de stad was vervat³⁸. Dat

35. Ph. Godding en J. Pycke, 'La paix de Valenciennes de 1114. Commentaire et édition critique', in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor de Uitgave der Oude Wetten en Verordeningen van België* 29 (1979, versch. 1981), 1-142, i.h.b. 5-22 (over overlevering en ontstaan van de tekst; op 20 de aangehaalde term).

36. Van Caenegem, 'Coutumes', 251.

37. Of die volkstaal in genoemde steden Nederlands of Frans was, is niet duidelijk. M. Gysseling, *Corpus van Middelnederlandse teksten*, II-2, 's-Gravenhage 1981, XII, stelt dat men in Sint-Omaars pas in de tweede helft van de 13de eeuw overging van Vlaamse eentaligheid naar Vlaams-Romaanse tweetaligheid. In Valenciennes was Frans wel de voertaal, zoals blijkt uit caput 16 van de keur, waar de Franse term voor 'veldwachter' valt: 'cliens camporum dictus messiers'.

38. G. Espinas, Ch. Verlinden en J. Buntinx, *Privilèges et chartes de franchises de la Flandre*, I: *Actes généraux et Flandre française*, Bruxelles 1959 (Coutumes du pays et comté de Flandre), nrs. 35 en 36.

oudere stuk is verloren, en het vidimus van 1193 kennen we slechts in een kopie uit 1416. De tekst daarvan nu is in het Frans, op de *invocatio* van de oorkonde na, die in het Latijn is gesteld. Uit niets blijkt dat het om een latere vertaling zou gaan van deze oorkonde, zoals de laatste uitgevers van de tekst meenden. Sterker nog, het feit dat de Franse tekst opent met een Latijnse *invocatio* wijst er eerder op dat de vijftiende-eeuwse kopiist zijn voorbeeld ongewijzigd afschreef. Wanneer het vidimus van 1193 in het Frans was gesteld, dan was dat misschien ook al het geval met de vooroorkonde, die waarschijnlijk dateert van vóór 1169–1174, toen Jan I heer van La Bassée werd³⁹. Die eerste tekst was waarschijnlijk weer gebaseerd op een stedelijke optekening, want ook daarin wordt over de heer in de derde persoon gesproken.

Toch is er een stad waarin we beschikken over een reeks Nederlandse legislatieve teksten, en dat is Gent. Op deze plaats, die volgens Gysseling juist voorop liep bij de invoering van het Nederlands in ambtelijke bescheiden, richten we ons als laatste.

In de jaren '70 en '80 van de twaalfde eeuw was graaf Filips van de Elzas op het toppunt van zijn macht. Anders dan bijvoorbeeld zijn voorgangers in 1127 en 1128 hoefde hij de steun van de steden niet te kopen. Er is in deze tijd dan ook geen sprake van burgers die hun eigen keuren kunnen dicteren. Dat blijkt uit de eerder genoemde Grote Keure, die ook aan de burgers van Gent werd opgelegd, en waaraan de graaf in 1178 nog enkele aanvullende strafrechtelijke bepalingen toevoegde⁴⁰. De Grote Keure stuitte op sterke weerstand bij de burgers, en Filips van de Elzas was in 1191 nog maar net overleden, of de Gentenaars dwongen gravin-weduwe Mathilde een nieuwe keur af⁴¹. Deze oorkonde, in origineel overgeleverd en in de stad Gent in het net geschreven, opent met een protocol waarin de gravin in de eerste persoon optreedt, 'Ego Mathildis...'. In de volgende bepalingen worden evenwel zowel vorst als stad of burgers in de derde persoon vermeld. Bovendien is hierin nog een stijlbreuk te onderscheiden. In de eerste vier artikelen, waarin de verhouding tussen vorst en burgers wordt geregeld, heeft de eerste de ongebruikelijke titel 'princeps'⁴²; daarna volgen de intern-stedelijke rechtsregels, ingeleid met de frase 'Sunt autem hec eorum decreta'

39. Van Caenegem, 'Coutumes', 256, n. 60.

40. A.C.F. Koch (ed.), *Vroeg middelnederlands ambtelijk proza. Gentse keuren van vóór 1240*, Groningen 1960 (Fontes minores medii aevi 10), nr. 2; over deze tekst van 1178 dadelijk meer.

41. Prevenier, *Oorkonden*, nr. 1.

42. Zie daarover Van Werveke, *Filips van de Elzas*, 80-81.

(Dit dan zijn hun regels), en daarin wordt steeds het gewone woord 'comes' gebruikt, op één geval na, waar de scribe blijkbaar even teruggreep op de term waarmee hij de oorkonde opende. Een en ander wijst weer op een letterlijk overschrijven van een door de stedelingen opgestelde tekst. Dat zal dan eveneens gelden voor de twee bepalingen die korte tijd later aan deze keur werden toegevoegd, toen de nieuwe graaf Boudewijn VIII de keur van Mathilde bekrachtigde, waartoe die tekst woord voor woord werd overgeschreven, overigens weer in een destinataris-vervaardiging⁴³.

Over de taal waarin het oorspronkelijke stedelijke ontwerp van deze keuren van 1191 waren gesteld, kan verder niets worden gezegd. Voor andere Gentse legislatieve teksten uit deze periode is de situatie echter verschillend. In of kort na 1237 stelde een Gentse klerk een dossier samen van een aantal stedelijke keuren, en het was Anton Koch die hierover een mooie studie heeft geschreven⁴⁴. De klerk schreef achtereenvolgens: een keur van 1218 van baljuw en schepenen betreffende schuldzaken en erfenissen; de Grote Keure voor Gent; de zogenoemde 'Baljuwsordonnantie' voor Gent van 1195-1202⁴⁵; en drie aanvullingen op de stadskeuren, een door Filips van de Elzas uit 1178 en twee door Filips van Namen uit de jaren 1204-1211. Deze Latijnse teksten worden in het dossier gevolgd door Nederlandse versies van de Baljuwsordonnantie en van de drie aanvullingen door beide graven Filips; Koch toont aan dat de laatste drie, en mogelijk ook de eerste, in één keer door één persoon, wellicht de klerk die het dossier schreef, zijn vertaald uit het Latijn. Direct aansluitend schreef diezelfde klerk nóg een reeks Nederlandse versies, die gezien het afwijkende woordgebruik door een of meer andere personen zijn geredigeerd: het betreft de Grote Keure en dan nogmaals de drie aanvullende keuren van beide Filipsen, waarna de klerk op een later tijdstip nog de keur van 1218 noteerde. Het is een ingewikkeld verhaal, maar de essentie ervan is dat de Gentse klerk na de Latijnse teksten eerst contemporaine – mogelijk eigenhandige – vertalingen opschreef van oudere keuren (de eerste reeks Nederlandse teksten), daarna de Nederlandse tekst van de Grote Keure, gevolgd door een tweede Nederlandse versie van de drie

43. Prevenier, *Oorkonden*, nr. 4. Ook Van Werveke, *Filips van de Elzas*, 79, stelt dat de stedelingen de tekst hebben opgesteld.

44. Koch, *Ambtelijk proza*.

45. Zie daarover R.C. van Caenegem, 'Considérations critiques sur l'ordonnance comtale flamande connue sous le nom d'"Ordonnance sur les baillis"', in: L.S. Olschki (red.), *Actes du Congrès International de la Société Italienne de l'Histoire du Droit, Venise 1967*, Florence 1971, 133-152 (overdr.: *Studia historica Gandensia* 102, Gent 1971).

aanvullende keuren van Filips van de Elzas en Filips van Namen, en ten slotte een Nederlandse versie van de intern-stedelijke keur van 1218.

Voor ons van belang is die tweede reeks Nederlandse teksten. Om te beginnen kon Koch aantonen dat de laatste tekst, de keur van 1218, geen vertaling was van de Latijnse versie, maar een Nederlandse ontwerp tekst die aan die Latijnse versie ten grondslag lag. Daarmee zou dit de oudste overgeleverde ambtelijke tekst in de volkstaal zijn. Mogelijk nog ouder zijn evenwel de drie aanvullende keuren waarvan de klerk een tweede versie in zijn dossier opschreef. Het is duidelijk dat deze teksten niet zijn vertaald naar de voorafgaande Latijnse tekst: met name die van de keur van Filips van de Elzas van 1178 en van de eerste van de twee keuren van Filips van Namen verschillen aanmerkelijk van de Latijnse versies. Zo ontbreken in deze beide teksten hele artikelen die wél in de Latijnse teksten voorkomen, en vinden we in de tekst van 1178 enkele artikelen die niet in de Latijnse versie staan. Op grond van de inhoudelijke verschillen stelde Koch vast dat de betreffende Nederlandse teksten een ouder redactiestadium vertegenwoordigen dan de Latijnse keuren. Bovendien vertonen zij archaïsche taalvormen, vaak archaïscher in ieder geval dan in de eerste reeks vertalingen: schrijfwijzen als 'chegen' voor 'iegen' en 'h' voor 'ch' in 'mah' (maag), 'ambahte' (ambacht) en 'sesteh' (zestig). Kortom, deze in tweede instantie toegevoegde reeks Nederlandse versies is ouder dan 1237, en deels niet overeenkomstig de bewaarde Latijnse teksten⁴⁶. Koch veronderstelde dat ze vertalingen zijn van vroegere, nu verloren redacties van die Latijnse keuren, maar was zelf met die hypothese niet erg gelukkig, want naar eigen zeggen gaf hij die gaarne voor een betere⁴⁷. En inderdaad, het ligt niet erg voor de hand dat drie van dergelijke belangrijke teksten verder geheel verdwenen zouden zijn uit het zo rijke Gentse archief. Welnu, met de onderzoeksresultaten van Kruisheer over de Zeeuwse keuren in het achterhoofd, ligt thans een betere hypothese voor de hand: deze Nederlandse teksten, die afwijken van de uiteindelijke Latijnse, zijn geen vertalingen van uitgevaardigde oorkonden, maar afschriften van

46. In één geval is trouwens te bewijzen dat de *Vorlage* van een tekst, namelijk die van de eerste aanvullende keur van Filips van Namen, in het Nederlands gesteld moet zijn geweest: in art. 4 is sprake van 'sin man of sin cnapē' waar in het Latijn 'cognatus vel famulus eius' staat, en in de eerste Nederlandse vertaling correct 'sin mach of sin cnapē'. In het voorbeeld zal het woord 'maag' geschreven zijn geweest als 'mah', wat verlesen is door de kopiist als 'man' (Koch, *Ambtelijk proza*, 37, noot b).

47. Koch, *Ambtelijk proza*, XX.

de in het stadsarchief bewaarde ontwerpen. Deze hypothese wordt bevestigd in het geval van de eerste aanvullende keur van Filips van Namen, waarvan de aanhef meldt dat de graaf die 'ghebode' heeft vastgesteld 'bi rade van scepnen'. De aanvullende keur van Filips van de Elzas, uitgevaardigd zo kort na de Grote Keure, zal dan eveneens zijn opgesteld naar een stedelijk ontwerp; veel geleerden waren toch al van mening dat ook Filips de stadskeuren in overleg met de burgers opstelde⁴⁸. Hoe dat ook zij, zelfs al zou de Nederlandse versie van die aanvullende keur niet een ontwerp zijn maar toch een vertaling, dan nog moet die dateren uit de tijd van vóór de uitvaardiging van de overgeleverde keur van 1178. Een vertaling van een vroegere Latijnse redactie zou immers zinloos zijn geworden op het moment dat de te vertalen tekst in 1178 werd vervangen door een nieuwe versie, waarmee de oudere zijn rechtsgeldigheid had verloren.

Hiermee hebben we dus vastgesteld dat we afschriften uit 1237 of kort daarna bezitten van Gentse legislatieve teksten in het Nederlands uit 1218, zoals Koch al had aangetoond, maar ook uit de jaren 1204–1211 en 1178. Die conclusie spoort goed met Kruisheers bevindingen betreffende de keur van Middelburg, waarvan al vóór 1190 in de stad een Nederlandse versie op schrift stond, en de Zeeuwse landkeur, waarvan een Nederlands ontwerp al in 1167 moet zijn gemaakt. Men zou zelfs kunnen stellen dat het waarschijnlijk is dat die Zeeuwse gevallen zijn beïnvloed door praktijken die al bestonden in de grotere en verder ontwikkelde Vlaamse steden⁴⁹. Op grond van dit alles mogen we aannemen dat de kans groot is dat ook de stedelijke legislatieve teksten uit de eerste helft van de twaalfde eeuw en zelfs uit het eind van de elfde eeuw, waarop de stadskeuren waren gebaseerd, in eerste instantie ook al in de volkstaal waren

48. Van Werveke, *Filips van de Elzas*, 73-74; Van Uytven, 'Stedelijk leven', 218 (maar anders Van Caenegem en Milis, 'Grote Keure', 213-219). De onderhandelingen, waartoe die burgers stukken zullen hebben ingebracht, moeten wel in de volkstaal zijn gevoerd; zie Koch, *Ambtelijk proza*, XVIII-XIX. Bovendien blijken drie artikelen uit deze vroege Nederlandse redactie die ontbreken in de Latijnse versie, in gewijzigde vorm weer wél opgenomen in de keur voor Gent van 12 april 1298 (Koch, o.c., XIII), wat bewijst dat deze bepalingen, hoewel in 1178 niet door de graaf goedgekeurd ter opname in de keur, in de stedelijke tekstoverlevering bewaard bleven.

49. In dit licht bezien is het goed mogelijk dat de Brugse keure op het poortersgeding van 1229, waarvan slechts een Nederlandse versie is overgeleverd – in een taal die door Gysseling als archaisch werd beoordeeld – zelfs nooit in het Latijn is uitgevaardigd: R. van Caenegem, 'Een onuitgegeven Brugse Keure uit 1229', in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor de Uitgave der Oude Wetten en Verordeningen van België* 18 afl. 3 (1952), 1-13. Van Caenegem nam aan dat de Nederlandse versie een 13de-eeuwse vertaling betrof van een verloren Latijns origineel.

gesteld. Immers, dergelijke teksten werden in de eerste plaats opgeschreven omdat ze een functie hadden in de dagelijkse bestuurs- en rechtspraktijk. Bovendien werden ze waarschijnlijk periodiek in het openbaar voorgelezen, zoals in ieder geval in de dertiende eeuw de gewoonte was⁵⁰. Deze teksten moesten hoe dan ook door de burgers begrepen kunnen worden, en ook dat maakt een opstellen ervan in het Latijn onwaarschijnlijk. Het feit dat men later nog wel eens de moeite nam om de uitgevaardigde 'officiële' Latijnse keuren in het Nederlands te vertalen, zoals in Gent in 1237, belicht eveneens die onmiskenbare behoefte aan begrijpelijkheid⁵¹. In dit licht zullen we dan ook het gebruik in de oudste keur van Sint-Omaars moeten zien van onvertaalde Nederlandse termen: de daar gebezigde woorden 'sewerp', 'byrban', 'brotban' en 'scoth' zullen relicten zijn uit de aan de keur ten grondslag liggende stedelijke tekst⁵². Ook de keur voor Nieuwpoort, die zoals we zagen waarschijnlijk in de grafelijke omgeving was opgesteld, gaat mogelijk terug op een Nederlands ontwerp, want daarin vinden we eveneens een hele reeks Nederlandse woorden, bijvoorbeeld bij opsommingen van scheepstypen en vissoorten⁵³.

Samenvattend kunnen we stellen dat in de Vlaamse steden vanaf het einde van de elfde eeuw rechtsregels op schrift werden gesteld, die op bepaalde momenten in de stadskeuren werden gecodificeerd. Net zoals in Zeeland vanaf het einde van de twaalfde eeuw het geval was, zullen die stedelijke optekeningen van het eigen recht wel in de volkstaal zijn geweest; in het Latijn zouden zij in de dagelijkse bestuurs- en rechtspraktijk geen zin hebben gehad. Van deze stedelijke legislatieve teksten, die daarmee de oudste ambtelijke bescheiden in de volkstaal zouden vormen, is vrijwel niets bewaard gebleven, op enkele latere afschriften na van een keur voor La Bassée van 1193 (mogelijk naar een eerdere keur) en van Gentse stukken van circa 1178 en het begin van de dertiende eeuw.

50. Koch, *Ambtelijk proza*, XVI-XVII.

51. Een contra-indicatie vormt dan wel het geval van Valenciennes, waar volgens Godding en Pycke, 'Paix de Valenciennes', de oudste tekst van de keur van 1114 in het stadsboek in het Latijn zou zijn opgetekend. We laten dit niet-Vlaamse en niet-Nederlandstalige geval hier verder rusten, evenwel met de opmerking dat ook Godding en Pycke, o.c., 20 noot 54, signaleren dat er een oude Franse tekstoverlevering van de keur moet hebben bestaan, waarbij zij opperen dat die in de vorm was van Franse glossen bij de Latijnse tekst in het stadsboek.

52. Koch, *Ambtelijk proza*, XVIII-XIX, vatte het gebruik van Nederlandse woorden in Latijnse oorkonden eveneens op als teken van een vertaling van een Nederlandse tekst in het Latijn.

53. De Hemptinne en Verhulst, *Oorkonden*, nr. 222.

Aanvaarding van deze hypothese leidt tot de conclusie dat de opkomst van het gebruik van de volkstaal in deze ambtelijke bescheiden synchroon is verlopen met het verschijnen van Nederlandse literaire handschriften in Vlaanderen, dat door Gysseling immers eveneens op het einde van de elfde eeuw was gesteld. In de Vlaamse steden werd dus het ambtelijke Nederlands, precies als het literaire Nederlands, veel eerder geschreven dan men op grond van de overgeleverde schriftstukken mocht verwachten.